

5. Троян С.С. Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики в Африке в 1871 – 1890 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С.С. Троян. – Ужгород, 1990. – 184 с.
6. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за "место под солнцем".
7. Германская экспансия на Ближнем Востоке, в Восточной Африке и районах
8. Индийского Океана в конце XIX начале XX вв. / Б.М. Туполев – М.: Наука.
9. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 294 с.
10. Чарный И.С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879-1885) / И.С. Чарный. – М.: Наука, 1970. – 213 с.
11. Чуров А.В. Германский колониализм в Восточной Африке (1884- 1890): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / А.В. Чуров. – М., 1988. – 271 с.
12. Bade K.J. Fabri und der Imperialismus in der Bismarck-zeit: Revolution, Depression, Expansion / K.J. Bade. – Freiburg: Atlantio, 1975. – 579 s.
13. Blätter der Zentrale Gewerkschaft für Handelsgeographie // Export 2. Jg., 1880, Nr. 8, S. 37-43.
14. Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik // Export 1. Jg., 1879, Nr. 1.
15. Die Disconto-Gesellschaft 1851 bis 1901. 50-jähriges Jubiläumaktivitäten. B., 1902. – 235 s.
16. Einladung zur Hauptversammlung Zentralen Gewerkschaft für Handelsgeographie // Export 2. Jg. 1880, Nr. 9.
17. Prager E. Die deutsche Kolonialgesellschaft 1882-1907 / E. Prager. – B.: Reiner, 1908. – 231 s.
18. Roscher W. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 3. Aufl. / W. Roscher, R. Jannasch. – Lpz.: Winter, 1885. – 469 s.
19. Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik / A. Zimmermann. – B.: Wittler, 1914. – 336 s.

УДК 351.746.1(470+571)(091)"185/195"

Катерина Яремко

ПОЛІТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ЙОГО ЕЛЕМЕНТИ В ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню політичного контролю та його елементів в діяльності губернських жандармських управлінь, охоронних відділень та жандармських пунктів у Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Проаналізовано значення терміну «політичний контроль», окреслено основні напрямки перевірок та спостережень, які проводилися органами політичного розшуку для забезпечення збереження державної та громадської безпеки.

Вивчено механізм впливу органів політичної поліції на інші державні структури та посадових осіб в імперії. Зроблена спроба проаналізувати основні відмінності між політичним контролем та методами розшуку в діяльності цих органів.

Ключові слова: політичний контроль, політичний розшук, Російська імперія, губернське жандармське управління, охоронне відділення, жандармський пункт.

Статья посвящена исследованию политического контроля и его элементов в деятельности губернских жандармских управлений, охранных отделений и жандармских пунктов в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. Проанализировано значение термина «политический контроль», обозначены основные направления проверок и наблюдений, которые проводились органами политического сыска для обеспечения сохранности государственной и общественной безопасности.

Изучен механизм воздействия органов политической полиции на другие государственные структуры и должностные лица в империи. Сделана попытка проанализировать основные различия между политическим контролем и методами розыска в деятельности этих органов.

Ключевые слова: политический контроль, политический сыск, Российская империя, губернское жандармское управление, охранный отдел, жандармский пункт.

The article is devoted to the political control and its elements in the work of the provincial gendarmerie departments and security departments in the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century. It analyzed the meaning of the term "political control", the main areas of inspections and observations conducted by the political investigation organ to ensure the protection of state and public security.

The article focuses on the mechanism of influence of the political police to other government agencies and officials in the Empire and shows main ways of their cooperation. The article pays much attention to analyze the main differences between the political control and investigation methods in their activities and to the deficiencies in the study of this topic by domestic and foreign historians. The study finds the great importance of political control for the stabilization of the socio-political situation in the country during this period.

Key words: political control, political investigation, Russian Empire, Provincial Gendarmerie, security department.

Актуальність. Історія місцевих органів політичної поліції Російської імперії завжди цікавила як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Значну увагу традиційно приділяють політичному розшуку та контролю, як основним напрямкам діяльності цих структур, адже саме вони є інструментом держави у боротьбі за державну безпеку. Їх історія є джерелом досвіду діяльності одних з найефективніших органів політичної поліції другої половини ХІХ – початку ХХ століття, тому є дуже корисною для аналогічних структур сучасності.

Останнім часом серед вітчизняних дослідників ця тема викликає особливий інтерес, оскільки в Україні триває процес державного будівництва, який супроводжується боротьбою за суверенітет та незалежність країни. Однак здебільшого вчені концентрують свою увагу лише на політичному розшуку та його методах, хоча надзвичайно важливу роль у збереженні державної безпеки відіграє саме політичний контроль. Він допомагає не лише покарати винних за злочин, чи припинити його, але й попередити вчинення протиправних дій політичного та антидержавного характеру.

Метою статті є дослідження політичного контролю та його елементів в діяльності органів політичної поліції Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття.

Завдання статті: дати характеристику терміну «політичний контроль», окреслити його основні елементи та форми в діяльності місцевих органів політичного розшуку, а також значення, яке мав контроль цих установ для збереження державної безпеки і ладу.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розпочати дослідження значення політичного контролю у діяльності органів політичної поліції варто дати дефініцію самому поняттю.

Існує багато різних тлумачень поняття «політичний контроль». Переважно науковці характеризують його як форму або вид діяльності, принцип, функцію органів державного примусу. Часто це поняття утотожнюється з поняттям «державного контролю», оскільки він забезпечує існуючий державний лад і владу правлячої політичної сили. Більшість суперечок викликає якраз зміст терміну «контроль», оскільки означення «політичний» чітко окреслює сферу його застосування.

Так Володимир Гарашук зазначає, що контроль – це «...перевірка, а також спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, відвернення та припинення протиправної поведінки з боку когонебудь» [1]. На його думку, у змісті категорії «контроль», окрім «перевірки» або «нагляду з метою перевірки», впливає ще один зміст цього слова – протидія чомусь небажаному.

У свою чергу, Володимир Шестак визначає політичний контроль як самостійно чи зовнішньо ініційовану діяльність уповноважених на те суб'єктів, котра спрямована на встановлення фактичних даних щодо об'єктів цього контролю для визначення її відповідності/невідповідності тим правомірним оцінним критеріям, котрі передбачають застосування адекватних отриманому результату заходів реагування в унормованому порядку [2, с. 2].

Деякі дослідники тлумачачи це поняття поділяють його на окремі складові частини. Так Тятяна Маматова в своїй роботі наводить широке визначення поняття контролю, зазначаючи, що воно має три основні компоненти:

- 1) контроль (правова компонента) – це реалізація функції втручання держави в діяльність організацій будь-яких сфер діяльності у разі виникнення загрози безпеці (людини, держави, навколишнього середовища);
- 2) контроль (функціональна компонента) – це процес вироблення коригувальних дій, що базується на порівнянні фактичного та заявленого стану об'єкта відповідно до визначених критеріїв;
- 3) контроль (інформаційна компонента) – це виявлення фактів або намірів, що можуть призвести до виникнення загрози безпеці (людини, держави, навколишнього середовища) [2, с. 2].

Отже, дослідження підходів до визначення сутності поняття «контроль» показує, що погляди вчених у цій сфері дещо відрізняються. Існує досить велика кількість визначень контролю, але, на нашу думку, можна виділити три основні підходи до трактування сутності даного поняття:

- складова (елемент) управління;
- функція управління;
- система спостереження та перевірки.

В свою чергу «політичний контроль», як поняття вужче і спрямоване на конкретну сферу, на наш погляд, – це систематизована діяльність уповноважених державою на те суб'єктів із перевірки та спостереження з метою отримання інформації про об'єкти контролю з метою виявлення, припинення та попередження протиправних дій, спрямованих на порушення державного ладу, суверенітету чи безпеки громадян. Отже, основними двома елементами політичного контролю є перевірка та спостереження.

Що ж до державних структур, на які були покладені функції політичного контролю, то в Російській імперії другої половини XIX – на початку XX століття їх налічувалося декілька. На загальноімперському рівні політичний контроль в зазначений період по чергово здійснювали III Відділення Їїго Власної Імператорської Величності канцелярії (з 1826 по 1880 рік) та Департамент поліції (з 1880 по 1917 рік), який входив до складу Міністерства внутрішніх справ, а паралельно з ними в цьому напрямку працював також Окремий корпус жандармів (з 1826 по 1917 рік). На губернському рівні функції політичного контролю реалізовували жандармські управління та охоронні відділення, на повітовому – жандармські пункти. Загальноімперські керівні органи займалися переважно координаційною роботою, в той момент як на місцеві – покладалися безпосередні функції політичного контролю. Одну з ключових ролей в них відігравала перевірка, яка проходила в декількох напрямках:

- перевірка осіб, підозрюваних у вчиненні злочину;
- перевірка інформації про протиправні дії, що тривають, чи плануються, отримані у формі доносу, скарги чи рапорту;
- перевірка осіб, які були рекомендовані на зайняття певної державної посади;
- перевірка місцевості та осіб, залучених до організації побуту та дозвілля царя та членів його родини;
- перевірка звітів про діяльність різних державних органів та установ;
- перлюстрація тощо.

Щодо перевірки осіб, підозрюваних у вчиненні політичних злочинів, то відповідно до негласних усних внутрішніх інструкцій вона проводилася в декілька основних етапів. Після отримання жандармами інформації,

яка компрометувала особу і робила її підозрюваною у вчиненні злочину, починалася всестороння перевірка її приватного та громадського життя. Органи політичної поліції детально збирали всю доступну інформацію про сім'ю, робочий колектив, оточення підозрюваного. Особлива увага зверталася на його погляди, політичні переконання, професійну, громадську та суспільну діяльність. Якщо отримані дані не давали можливості спростувати звинувачення, а навпаки підтверджували причетність підозрюваного до вчинення протиправних дій, то про злочин рапортували вищому керівництву із зазначенням проведеної вже роботи. Воно, в свою чергу, визначало магістральні напрямки майбутніх слідчих дій, координувало їх і давало дозвіл на обшук житла особи, місця її роботи тощо. Окрім цього часто проводилася ціла серія таємних допитів знайомих підозрюваного, його найближчого оточення [9, арк. 1].

Прослідкувати цей процес можна по перевірці, проведеній в ході пошуку підозрюваних у вчиненні вбивства з політичних мотивів єврейської родини Спектор та їх охоронця у Дубенському повіті в 1917 році, яка проводилася помічником начальника Волинського губернського управління підполковником Морозовим. Лише після її завершення із санкції керівництва почалися слідчі дії, після проведення яких справа була передана Судовому слідчому І дільниці Дубенського повіту [6, арк. 3].

Перевірка інформації щодо триваючих, закінчених чи запланованих протиправних дій, здійснювалася шляхом детального вивчення всієї даних про цю дію, триманих у формі доносу, рапорту, явки з повинною тощо, співставленням їх із відомостями органів політичного розшуку та інших державних структур. Вона проводилася відповідно до затверджених 19 травня 1871 року правил про порядок дій чинів Окремого корпусу жандармів, які визначали перелік дій, що могли бути вчинені жандармами в ході перевірки [10, арк. 2].

Окрім того, проводився паралельний аналіз наявних даних, відтворювалася хронологія подій, задля складання цілісної картини злочину із застосуванням всіх відомих на той час методів криміналістики. При цьому така інформація повинна була перевірятися спільно губернськими жандармськими управліннями та охоронними відділеннями, які змушені були, відповідно до внутрішніх інструкцій, співпрацювати із прокурорським наглядом [10, арк. 4].

Фактично всі структури державної влади зверталися із запитами до органів політичного розшуку, в яких містилося прохання перевірити певну особу на відповідність займаній посаді, чи кандидата на неї, а також на наявність в його біографії фактів, які не дозволяють стати державним службовцем, наприклад участь в антиурядових рухах. Часто в ході таких перевірок виявлявся не лише факт невідповідності особи займаній посаді, а й дані про нові, ще невідомі органам, політичні злочини.

Однак це не було єдиним важелем впливу політичної поліції на інші державні органи в імперії. Жандарми перевіряли також результати діяльності цих установ та організацій, певною мірою втручаючись навіть у їхні фінансові справи, наприклад, у розподіл квартирних грошей та використання відрядних. Яскравий приклад такого впливу можна знайти у листуванні начальника Волинського губернського жандармського управління полковника Юденича та його помічника підполковника Макарова про розподіл квартирних коштів держслужбовців за січень-лютий 1917 року [5, арк. 3-7].

Щодо перевірки місцевості та осіб, залучених до організації побуту та дозвілля царя і його родини, то вона включала в себе декілька елементів:

1. перевірка залучених осіб;
2. перевірка транспортних засобів царської родини;
3. перевірка жилих приміщень;
4. перевірка місць відпочинку та роботи царя та його оточення
5. перевірка предметів царського побуту.

Особливо ретельно ці заходи здійснювалися за умови отримання органами політичного розшуку інформації про можливий теракт, чи запланований змах. Їх проводили спеціально підготовлені жандарми за наказом начальника губернського жандармського управління та керівника охоронного відділення, на територію яких повинен був приїздити монарх. Прикладом може слугувати ціла серія перевірок, яка відбувалася перед державним візитом імператора Миколи II до Києва 1911 року, в ході якої відбулося відкриття пам'ятника Олександрові II Романову на сучасній Європейській площі з нагоди 50-річчя скасування кріпосного права.

У перевірці транспортних засобів царської родини значну роль відігравали жандармські поліцейські управління залізничних доріг, які починаючи з 31 грудня 1866 року (12 січня 1867 року) перейшли під керівництво шефа жандармів відповідно до закону «Про обов'язки і підпорядкування жандармських поліцейських управлінь залізничних доріг» і виконували всі його розпорядження [4, с. 532].

У випадку виїзду царської родини за кордон додаткова перевірка здійснювалася із залученням місцевих прикордонних жандармських управлінь [12, арк. 4]. З 1902 року цим напрямком перевірки займалися ще й працівники новоутворених охоронних відділень. Однак до цього виду діяльності вони були заучені лише у випадках прямого розпорядження від центрального керівництва, або при отриманні оперативної слідчої інформації, яку необхідно було спочатку перевірити, і лише тоді рапортувати про неї вищим органам та передати Губернському жандармському управлінню для проведення затримання злочинців, обшуків, інших оперативно-розшукових дій.

Досить спірним питанням у розгляді напрямів перевірки є приналежність або не приналежність до них перлюстрації, детально описаної у монографії Владлена Измозіка [3]. Так називалося таємне відкриття, перегляд, а часом і копіювання приватної кореспонденції державними структурами з метою отримання інформації. До початку ХХ століття в імперії на постійній основі існувало вісім офіційних таємних перлюстраційних пунктів – в Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Казані, Києві, Одесі, Тифлісі і Харкові.

Згідно секретних правил, в жодному разі не могли бути прочитані листи трьох осіб в Російській імперії: імператора, міністра внутрішніх справ, начальника III Відділення Канцелярії Його Імператорської Величності, а після його скасування – директора Департаменту поліції. Кореспонденція всіх інших осіб могла бути прочитана.

Р. Швер, який працював в петербурзькому осередку перлюстрації з 1890 року, на допиті 6 листопада 1929 року згадував, що читалися листи переважно високопосадовців, інтелігенції (студентів, адвокатів, професорів, членів Думи), а за спеціальними дорученнями Департаменту поліції переглядалися листи, адресовані міністрам, членам Державної ради, губернаторам і віце-губернаторам. У певний період відслідковувалося навіть листування спадкоємця престолу Миколи II із його фавориткою балериною Матильдою Кшесінською [3, с. 16].

На нашу думку, перлюстрацію можна вважати саме методом політичного контролю, а не розшуку, оскільки вона проводилася не лише в рамках оперативно-слідчих дій, але й поза їх межами, таємно тримаючи в полі зору фактично всю країну.

Другим важливим елементом політичного контролю є спостереження. Однак варто зауважити, що при дослідженні цього напрямку діяльності органів політичного розшуку його не варто плутати із зовнішнім стеженням (яке пізніше стали виконувати філери при охоронних відділеннях). Останнє було одним із найдієвіших методів політичного розшуку, за якого об'єктом ставала звинувачена у вчиненні злочину особа та її оточення.

Спостереження як елемент політичного контролю мало декілька основних складових. Серед них:

1. спостереження за настроями народних мас [6, арк. 1-2];
2. спостереження за активністю політичних і громадських організацій та утворень [8, арк. 1] [13, арк. 1-2] ;
3. спостереження за комерційною та іншими видами діяльності іноземців [11, арк. 5], та підданих імперії, які були представниками інших національностей [7, арк. 1];
4. спостереження за діяльністю преси [13, арк. 3].

Отже, можна зробити висновок, що наявність політичного контролю та його елементів в діяльності політичного розшуку в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття була необхідною умовою ефективної діяльності органів політичної поліції. Основна відмінність між розшуком і контролем полягала в об'єкті жандармського нагляду. Так, якщо розшук займався розслідуванням конкретних злочинів, стежив за визначним колом осіб, то контроль був спрямований на цілу державу і слідкував за суспільно-політичною ситуацією на всій її території.

Крім того політичний контроль надавав можливість не лише припинити вже триваючий злочин, але й попередити його вчинення чи масові народні заворушення, які могли бути наслідком реакції народних мас на державну політику імперії. Однак, не дивлячись на всю важливість цієї теми, на даний момент вона є менш дослідженою, ніж методи політичного розшуку, тому потребує подальшого ретельного вивчення.

Джерела та література

1. Гаращук В. Контроль та нагляд у державному управлінні: навч. посіб./ Гаращук В.М.– Х.: Фоліо, 2002. – 176 с.
2. Єдинак Т., Павлишен О. Контроль як функція державного управління: сутність та класифікація. / Т. С. Єдинак, О. В. Павлишен. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: file:///C:/Users/Svitlana/Downloads/vamcudu_2011_1_2.pdf
3. Измозик В. «Черные кабинеты»: история российской перлюстрации. XVIII – начало XX века» / Владлен Измозик. – М.: НЛО, 2015. – 413 с.
4. Полное собрание законов Российской империи, 2-е собр. – СПб., 1863. – Т. 41. – Отд. 2. № 44071. – 784 с.
5. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України), ф. 1262, оп. 1, спр. 361.
6. ЦДАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 2083.
7. ЦДАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 2085.
8. ЦДАК України, ф. 442, оп. 821, спр. 300.
9. ЦДАК України, ф. 442, оп. 821, спр. 299.
10. ЦДАК України, ф. 442, оп. 821, спр. 298.
11. ЦДАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 21.
12. ЦДАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 22.
13. ЦДАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 12.

УДК 94:327(410.1+44)

Людмила Валюх, Наталія Плюта

АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКЕ КОЛОНІАЛЬНЕ СУПЕРНИЦТВО У ЄГИПТІ (1881-1890 рр.)

У статті висвітлюється відношення політичних сил та громадськості Англії та Франції до колоніального протиборства за економічне та політичне домінування у Єгипті.

Ключові слова: колоніальне питання, політичні дискусії, політичне домінування.

В статтє освещается отношение политических сил и общественности Англии и Франции до колониального противостояния за экономическое и политическое доминирование в Египте.

Ключевые слова: колониальный вопрос, политические дискуссии, политическое доминирование.

The attitude of political forces as well as of English and French communities to the colonial struggle for economic and political dominance in Egypt is enlightened in the article.